

Aleksander CZICHOS

Gryzonia – „mała Szwajcaria”. Polityczna, etniczna i kulturowa charakterystyka kantonu

Streszczenie

Złożona z 26 kantonów i półkantonów Szwajcaria jest państwem, w którym współistnieją bardzo zróżnicowane językowo jednostki administracyjne. Stopniowe rozszerzanie kompetencji szczebla centralnego dokonywało się z zachowaniem autonomii kantonów i gmin, co gwarantuje Konstytucja Konfederacji Szwajcarskiej. Kantony, mając własne konstytucje oraz jednoizbowe parlamenty, rządy i sądownictwo, współpracują ze szczeblem centralnym, gdzie funkcjonuje dwuizbowe Zgromadzenie Federalne, rząd oraz sądy wyższych instancji. O wyjątkowości Konfederacji stanowi – sięgające czasów wolnych gmin i kantonów – poczucie świadomości politycznej obywateli, ujawniające się aktywnym udziałem w federalnych i regionalnych instrumentach demokracji bezpośredniej, czyli w głosowaniach w wyborach oraz w referendach fakultatywnych i obligatoryjnych oraz w inicjatywach ludowych, gdzie głos suwerena był i jest decydujący dla procesów legislacyjnych, także w kwestiach kontrowersyjnych. Gryzonia jest najbardziej zróżnicowanym pod względem etnicznym, kulturowym i językowym kantonem, na co wpływ miała jej burzliwa historia. Z rozrzuconych w alpejskich dolinach gmin, zamieszkałych przez rdzenne plemiona, a następnie przez napływających osadników reprezentujących różne kultury europejskie, powstał prężny kanton, w którym funkcjonują trzy języki urzędowe – niemiecki, włoski i retoromański, który został uznany za urzędowy także na szczeblu federalnym. Urzędy i organizacje pozarządowe oraz liczne stowarzyszenia regionalne Gryzonii dbają o zachowanie spuścizny kulturowej, etnicznej i językowej, także innych społeczności zamieszkujących kanton (Walserów, Jeni-szy). Ze względu na tę różnorodność, Gryzonia, nie bez racji, nazywana jest „małą Szwajcarią”.

Słowa kluczowe: Szwajcaria, kanton, Gryzonia – „mała Szwajcaria”, charakterystyka polityczna, etniczna i kulturowa.

Współczesną Szwajcarię tworzy 26 autonomicznych kantonów i półkantonów posiadających własne konstytucje, parlamenty, rządy i sądownictwo. W ramach kantonów funkcjonuje 3000 gmin wiejskich i miejskich starających się zachować swoje historyczne korzenie. System polityczny tego państwa jest przykładem modelu demokracji konsensualnej, charakteryzującej się współdziałaniem, a nie konkurowaniem partii politycznych i ugrupowań w systemie wie-

lopartyjnym. Szwajcaria nie jest jednolitym państwem narodowym, nie jest jednak tak głęboko podzielona, jak to miało miejsce w jej historii. Współdziałanie wszystkich jednostek administracyjnych reguluje Konstytucja Konfederacji Szwajcarskiej oraz konstytucje kantonów. Kantony i gminy zróżnicowane są pod względem socjoekonomicznym, religijnym, kulturowym i językowym. Mimo tych różnic jest wyjątkową federacją, rządzącą się instrumentami demokracji bezpośredniej, szeroko stosowanymi na wszystkich trzech szczeblach władzy – federacji, kantonów i gmin. Konstytucja Federalna gwarantuje „wspieranie wewnętrznej spójności oraz kulturowej różnorodności kraju” (art. 2), a także suwerenności jego jednostek, poza konstytucyjnymi ograniczeniami dotyczącymi praw delegowanych przez kantony szczeblowi federalnemu (art. 3), przyznaje także czterem językom urzędowym – niemieckiemu, francuskiemu, włoskiemu i retoromańskiemu równy status na obszarze całego kraju (art. 4). Zapewnia też wolność języka (art. 18), pozostawiając kantonom prawo do określenia własnych języków urzędowych, z uwzględnieniem struktury językowej regionu i autochtonicznych mniejszości narodowych oraz podkreśleniem szczególnej dbałości o zachowanie i wspieranie wyjątkowych, zanikających języków – włoskiego i retoromańskiego (art. 70). Kantonami dwujęzycznymi (francusko- i niemieckojęzycznymi) tworzącymi Szwajcarię Romańską są Berno, Freiburg i Wallis oraz francuskojęzyczne – Genewa, Jura, Neuchatel i Waadt. Szwajcarię Germańską tworzą niemieckojęzyczne – Zurych, Lucerna, Uri, Schwyz, Glarus, Zug, Solura, Szafuza, St. Gallen, Argowia, Turgowia, Tessin i Neuenburg oraz półkantony – Obwalden i Nidwalden, Bazylea-Miasto i Bazylea-Okręg, Appenzell-Innerrhoden i Appenzell-Ausserrhoden. Odrębną wspólnotę językową stanowi mały włoskojęzyczny kanton Ticino znajdujący się pod dużym wpływem Włoch. Wyjątkowym kantonem jest Gryzonia, w której urzędowymi są trzy języki – niemiecki, włoski i retoromański, co prawnie sankcjonuje artykuł 3 konstytucji kantonu¹.

Urs Altermatt uważa, że Szwajcaria, mając cztery ogólnokrajowe języki urzędowe, jest modelowym krajem, przeciwieństwem „europejskiego nacjonalizmu językowego”. Szwajcarskie prawo językowe nie uznaje ponadto określenia „mniejszości językowe”, a wszystkie językowe wspólnoty mają ten sam status prawny².

Szwajcaria, kształtując swoją państwowość, stopniowo rozszerzała zakres kompetencji władz federalnych, przy pozostawieniu szerokiej autonomii kantonów. Jako pierwsza uczyniła to ustawa zasadnicza, będąca zarazem „umową za-

¹ M. Marczewska-Rytko, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2001, s. 160–161, 163; M. Podolak, *System polityczny Szwajcarii*, [w:] M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2007, s. 166; *Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej*, tłum. i wstęp Z. Czeszejko-Sochacki, Warszawa 2000, wstęp, art. 1, 2, 3, 4, 18, 70; *Verfassung des Kantons Graubünden*, 2003, www.verfassungen.de/ch/graubuenden/verf2003.htm, art. 3; J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, Wrocław 1989, s. 247

² U. Altermatt, *Sarajewo przestrzega. Etonacjonalizm w Europie*, Kraków 1998, s. 190.

łożycielską” państwa, uchwalona w 1848 r., instytucjonalizując zasady federalizmu i powołanie władz centralnych, których kompetencje rozszerzały kolejne konstytucje, aż do najnowszej z 1999 r., z gwarancjami szerokich autonomicznych uprawnień i odrębności kantonów (art. 46), ochrony ich samodzielności (art. 47), możliwości tworzenia wspólnych organizacji i instytucji oraz realizacji zadań w interesie regionalnym (art. 48), a ponadto z gwarancjami autonomii gmin, regulowanymi prawem kantonalnym (art. 50). Zgodnie z zapisami art. 149 i 150 konstytucji, kantony mają prawo do posiadania swych przedstawicieli w obu izbach Zgromadzenia Federalnego, które „sprawuje najwyższą władzę w Federacji”, „z zastrzeżeniem [...] wyjątkowych praw kantonów”, mających prawo zgłaszania inicjatyw ustawodawczych (art. 160) oraz udziału w federalnych procedurach konsultacyjnych (art. 147)³.

Wyjątkowym, pielęgnowanym przez stulecia, osiągnięciem Szwajcarii jest poczucie świadomości politycznej obywateli, objawiającej się udziałem w szerokim spektrum instrumentów demokracji bezpośredniej, czyli w wielu głosowaniach obejmujących zarówno wybory federalne, kantonalne i gminne, jak też – dotyczących innych kwestii – wielu referendum i inicjatywach ludowych na wszystkich szczeblach, choć z ostatnio zauważalnymi problemami z frekwencją. Wyniki głosowań suwerena mają decydujący wpływ na proces legislacyjny tak szczebla federalnego, jak i samorządowego, często w kwestiach kontrowersyjnych i trudnych. Szwajcarskie referenda korzeniami sięgają wolnych gmin i kantonów, ale u podstaw tego mechanizmu leżą też wpływy Oświecenia, głoszącego zwierzchnictwo ludu. Pierwowzorem współczesnych referendum były zgromadzenia ludowe (wiece) mieszkańców gmin, wysyłających swoich – zaopatrzonych w odpowiednie instrukcje – przedstawicieli na zjazdy sejmików gmin i zjazdy kantonalne. Współcześnie decyzje dotyczące funkcjonowania gmin podejmuje ich Rady, przedstawiając je następnie do akceptacji obywateli, choć w niektórych mniejszych gminach funkcjonują nadal zgromadzenia mieszkańców. Konstytucja Konfederacji Szwajcarskiej sankcjonuje prawnie istnienie inicjatyw ludowych (art. 138, 139, 173), referendum obligatoryjnych (art. 140) i referendum fakultatywnych (art. 141). O wyniku referendum decyduje większość głosów osób uprawnionych i aktywnie uczestniczących w głosowaniu, głosy oddane w głosowaniach kantonalnych liczą się jako jeden głos kantonu, a półkantony mają po połowie głosu (art. 142)⁴.

³ A. Pułło, *Ustroje państw współczesnych*, Warszawa 2006, s. 35, 204–206; P. Sarnecki, *Zgromadzenie Federalne Konfederacji Szwajcarskiej*, Warszawa 2003, s. 6–7; *Konstytucja Federalna...*, art. 1, 46, 47, 48, 50, 147, 149, 150, 160.

⁴ *Konstytucja Federalna...*, art. 138, 139, 140, 141, 142; M. Marczevska-Rytko, *Demokracja bezpośrednia w teorii...*, s. 162, 164–165, 174–175; E. Zieliński, *Referendum w Szwajcarii*, [w:] *Referendum w państwach Europy*, E. Zieliński, I. Bokszczyński, J. Zieliński, Warszawa 2003, s. 275–276, 279–285, 288, 291–292; Z. Czeszejko-Sochacki, *System konstytucyjny Szwajcarii*, Warszawa 2002, s. 13; A. Pułło, *Ustroje państw...*, s. 209, 212–213, 216, 234–235;

Z kulturowo-etniczno-politycznego punktu widzenia, najbardziej zróżnicowanym szwajcarskim kantonem, i jednym z większych, jest Gryzonia, ze stolicą w Chur. Leżąc w południowo-wschodniej części konfederacji, zajmuje powierzchnię 7105,2 km², na obszarze około 150 dolin alpejskich. Jedynie 1,8% jej obszaru może być zamieszkane, 29,8% jest użytkowane, 26,7% pokrywają lasy, a 41,7% jest bezproduktywne. Znaczną część terytorium kantonu stanowią bowiem trudno dostępne tereny górskie, co z jednej strony sprzyjało długiemu opieraniu się rdzennych mieszkańców obcym wpływom, z drugiej zaś – strategiczne (przełęczowe) połączenia z południem Europy – przez stulecia były miejscem wypraw wojennych oraz zasiedlania kantonu przez różne grupy etniczne i językowe. „Obcy” przybywali także poza okresami wojen, podczas wędrówek ludów. Wszystko to spowodowało, że Gryzonia jest wyjątkiem na tle pozostałych, bardziej homogenicznych, kantonów Szwajcarii. Konstytucja Gryzonii uchwalona w 1892 r. przetrwała dziesięciolecia, z około trzydziestoma częściowymi rewizjami. Dopiero w 2003 r. dokonano całkowitej jej zmiany, a nowa weszła w życie w styczniu 2004 r.⁵

W Gryzonii, jak w całej federacji, istnieje trójpodział władzy, co sankcjonuje ustawa zasadnicza kantonu. Władzę ustawodawczą sprawuje parlament – Wielka Rada, złożona ze 120 deputowanych, wybieranych według ordynacji większościowej, w obrębie 39 – obejmujących gminy – okręgów wyborczych, którym prawo przyznaje konkretną liczbę miejsc (art. 27). Konstytucja stanowi, że deputowani obradują i głosują bez instrukcji, zobowiązuje ich do ujawnienia swoich powiązań interesów, poza objętymi tajemnicą zawodową, przyznaje im także prawo do kontrolowania administracji kantonu (art. 28). Posiedzenia parlamentu są z reguły otwarte (art. 29). Wielka Rada jest najwyższym organem prawodawczym i nadzorczym kantonu (art. 30), swoje decyzje wydaje w formie ustaw, dotyczących kwestii istotnych dla funkcjonowania kantonu i gmin, a także zadań dzielonych między obu jednostkami oraz będących podstawami prawnym dla organizacji i funkcjonowania urzędów i sądów (art. 31). Parlament zatwierdza również porozumienia międzykantonalne, w przypadku gdy nie może tego samodzielnie uczynić rząd (art. 32), sprawuje także nadzór nad funkcjonowaniem rządu, sądu kantonálnego i sądu administracyjnego (art. 33)⁶.

Rząd kantonu tworzy 5 członków, przyjmujących swoje decyzje kolegialnie (art. 38). Wybory członków rządu odbywają się według ordynacji większościowej, z możliwością dwukrotnego wyboru, a okręgiem wyborczym jest cały kanton (art. 39). Spośród członków rządu Wielka Rada wybiera prezydenta i wice-

---

J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 1, 108, 248; P. Sarnecki, *Zgromadzenie Federalne...*, s. 18; M. Podolak, *System polityczny...*, s. 166–168.

⁵ *Graubünden*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; M. Hilfiker, P. von Cranach, *Graubünden: Verfassungsgeschichte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.

⁶ *Verfassung des Kantons...*, art. 27–33.

prezydenta, których kadencja trwa 1 rok (art. 40). Członkowie rządu nie mogą pracować dodatkowo (art. 41). Do zadań rządu należy m.in. reprezentowanie kantonu w kraju i za granicą, tworzenie programu działania, planowanie, zatwierdzanie i koordynacja celów i środków koniecznych dla funkcjonowania kantonu, z uwzględnieniem zdania wyborców i postanowień Wielkiej Rady (art. 42). Rząd kieruje kantonalną administracją, określając jej organizację i zadania w ramach wyznaczonych prawem (art. 43), przygotowuje dla Wielkiej Rady propozycje ustaw, przepisów i innych regulacji, a jego członkowie uczestniczą w posiedzeniach parlamentu w charakterze doradców (art. 44). Ma również prawo wydawania własnych rozporządzeń oraz negocjowania porozumień międzykantonalnych i międzynarodowych (art. 45). Kantonalną administrację tworzą departamenty, których zadania określa rząd oraz Kancelaria Stanu, będąca organem łączącym i koordynującym działania Wielkiej Rady, rządu i administracji (art. 49)⁷.

Władza sądownicza kantonu spoczywa w rękach niezależnych i niepartyjnych sądów, samodzielnie określających wewnętrzną organizację (art. 51). Budżet i finanse Sądu Kantonu i Sądu Administracyjnego zatwierdza Wielka Rada z udziałem prezydenta, jako głosu doradczego (art. 51a). Sąd Kantonu obejmuje jurysdykcję sprawy cywilne i karne, a nadzór Wielkiej Rady nad nim i pozostałymi jednostkami wymiaru sprawiedliwości dotyczy wyłącznie zarządzania i administracji (art. 52–54). Sąd Administracyjny wydaje wiążące decyzje w leżących w jego gestii sporach publiczno-prawnych, pełni również funkcję Sądu Konstytucyjnego, rozpatrując skargi na naruszanie praw konstytucyjnych i politycznych oraz na naruszanie praw gmin, okręgów, korporacji publiczno-prawnych i kościołów, rozpatruje również zgodność z konstytucją przepisów prawa i rozporządzeń (art. 55)⁸.

W ramach wyborów federalnych, cały kanton staje się okręgiem wyborczym w – przeprowadzanych według ordynacji większościowej – wyborach do Rady Stanu (Kantonów), odbywających się równocześnie z wyborami do Rady Narodowej konfederacji (art. 57). Wielka Rada lub rząd Gryzonii mogą – w imieniu kantonu – żądać przeprowadzenia kantonalnego referendum w kwestiach dotyczących przepisów prawa federalnego i federalnych uchwał oraz umów państwowych (art. 58), mogą również skierować do Zgromadzenia Federalnego inicjatywę stanową, połączoną z żądaniem inicjatywy ludowej (art. 59)⁹.

Kwestie wyznaniowe reguluje zarówno Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej, jak i Konstytucja Kantonu Gryzonia. Pierwsza czyni to w artykule 15.1–4, gwarantując wolność sumienia i wyznania oraz możliwość dowolnego przystępowania do wspólnot religijnych. Zgodnie z zapisami artykułu 98.1–3 Konstytucji Gryzonii, Kościół ewangelicko-reformowany i Kościół katolicki

⁷ *Verfassung des Kantons...*, art. 38–45, 49.

⁸ *Verfassung des Kantons...*, art. 51–55.

⁹ *Verfassung des Kantons...*, art. 57–59.

oraz ich jednostki terenowe są organizacjami o charakterze publiczno-prawnym, status ten dopuszczalny jest także wobec innych związków wyznaniowych. Artykuł 99.1–5 przyznaje obu Kościołom szeroką autonomię, łącznie z prawem do pobierania podatków od członków wspólnoty, zastrzegając możliwość nadzoru nad wykorzystywaniem otrzymywanych środków oraz przestrzeganiem porządku prawnego. Pozostałe wspólnoty religijne uznawane są za organizacje prywatno-prawne (art. 100)¹⁰.

Ustawa zasadnicza Gryzonii sankcjonuje prawnie zarówno autonomię gmin, jak też zróżnicowanie kulturowo-językowe oraz funkcjonowanie instytucji demokracji bezpośredniej, tak na poziomie kantonu, jak i gmin. Poza tradycyjnym głosowaniem w wyborach do władz (art. 9–11), przewiduje ona inicjatywę 4 tys. uprawnionych do głosowania mieszkańców lub $\frac{1}{7}$ gmin w sprawie częściowej lub całkowitej zmiany konstytucji kantonu, a 3 tys. mieszkańców lub $\frac{1}{8}$ gmin – w sprawie przyjęcia, zmiany lub unieważnienia ustawy, względnie decyzji podlegającej referendum (art. 12). Każda inicjatywa ludowa i każdy projekt opracowany na jej podstawie musi być w ciągu dwóch lat (termin ten może zostać przedłużony o pół roku przez Wielką Radę kantonu) poddany pod głosowanie ludowe lub referendum fakultatywne, a głosowanie nad inicjatywą i projektem przeciwnym odbywają się równocześnie (art. 15). Artykuł 16 ustawy zasadniczej określa zasady funkcjonowania referendum obligatoryjnego w kantonie, stanowiąc, że w tym referendum obywatele decydują o zmianie konstytucji kantonu oraz zawarciu, zmianie i wypowiedzeniu umów międzykantonalnych i międzynarodowych, a ponadto głosowaniu poddawane są inicjatywy ludowe, z którymi nie zgadza się Wielka Rada (przedkładając projekt przeciwny) oraz jej postanowienia dotyczące jednorazowego wydatku przekraczającego 10 mln franków, a także corocznych wydatków przekraczających 1 mln franków. Artykuł 17 ustawy konstytucji określa z kolei zasady organizowania referendum fakultatywnych, stanowiąc, że przeprowadzane są one na żądanie 1,5 tys. uprawnionych do głosowania lub $\frac{1}{10}$ gmin, a dotyczą: przyjęcia, zmiany lub unieważnienia przepisu prawnego; zawarcia, zmiany lub wypowiedzenia umów międzykantonalnych lub międzynarodowych; postanowień Wielkiej Rady o jednorazowym wydatku w wysokości od 1 mln do 10 mln franków oraz o corocznych wydatkach w wysokości od 300 tys. do 1 mln franków. Wielka Rada sama może poddać głosowaniu w tym referendum własne postanowienia, poza podatkowymi i budżetowymi oraz dotyczącymi rocznych rozliczeń finansowych i kwestii sądowniczych¹¹.

Na obszarze Gryzonii funkcjonują gminy polityczne – kantonalne korporacje publiczno-prawne, mające osobowość prawną i kompetencje obejmujące wszystkie lokalne sprawy nieleżące w gestii gmin obywatelskich, a tworzy je

¹⁰ *Verfassung des Kantons...*, art. 99, 100; *Konstytucja Federalna...*, art. 15.

¹¹ *Verfassung des Kantons...*, art. 9–12, 15–17.

ogół osób mieszkających na obszarze gminy (art. 60). Drugi rodzaj, to gminy obywatelskie, składające się z mieszkańek i mieszkańców posiadających miejsce zamieszkania w gminie, a ich status prawny, organizację i zadania regulują przepisy prawa (art. 61). Konstytucja kantonu przyznaje gminom prawo do współpracy z innymi gminami i organizacjami (art. 64). Mają także gwarancje – określonej kantonalnym prawem – autonomii oraz samodzielność, zwłaszcza w zakresie wewnętrznej organizacji, urzędów i władz oraz kwestii finansowych (art. 65). Kanton podzielony jest na regiony (Albula, Bernina, Engiadina Basa/Val Müstair, Imboden, Landquart, Maloja, Moesa, Plessur, Prättigau/Davos, Surselva i Viamala), a przynależność gmin do regionów regulują przepisy prawa (art. 68). Regiony są kantonalnymi korporacjami publiczno-prawnymi, posiadającymi osobowość prawną, a wypełniającymi wyłącznie zadania delegowane im przez kanton i gminy (art. 71). Mogą przystępować do związków regionów (art. 72)¹².

Artykuł 90 konstytucji Gryzonii podkreśla istotną rolę kantonu i gmin w wspieraniu działań z zakresu kultury, sztuki i nauki oraz w wymianie kulturalnej, ze szczególnym uwzględnieniem różnorodności językowej i regionalnych osobliwości¹³.

Zróżnicowanie i bogactwo regionalne Gryzonii sięgają pierwszego osadnictwa, poczynając od epoki kamiennej, poprzez epoki brązu i żelaza, z wpływami wielu ówczesnych kultur europejskich, zwłaszcza celtyckich i etruskich. Epokę żelaza w ówczesnej Recji zakończył podbój narodów alpejskich przez Rzymian. W I w. p.n.e. większość dolin alpejskich już była zamieszkała. Za rdzennych mieszkańców tych obszarów uważa się plemiona Retów. Nie wiadomo, czy stanowili oni jedną grupę etniczną (lud), czy jednolicie zorganizowane różne plemiona posługujące się wspólnym językiem, czy też wspólnotę kulturową. Określenie „Retowie” odnosiło się prawdopodobnie do wszystkich mieszkańców obszaru alpejskiego, zarówno pochodzenia retyckiego, jak i celtyckiego. Retowie utrzymywali się głównie z hodowli bydła, a wyrabiany przez nich ser cieszył się dużym uznaniem. Ich budownictwo wykazywało zróżnicowanie zależne od warunków: w południowych dolinach dominowała zabudowa z kamienia, w północnych – drewniana. Otwartym pozostaje pytanie o pochodzenie języka Retów. Skąpe inskrypcje retyckie pisane są w różnych alfabetach (z Sanzeno oraz Magré i weneckim oraz w dialekcie lokalnym), wykazując duże podobieństwo do alfabetu etruskiego, co nie pozwala na przyjęcie jednoznacznego określenia „język retycki”, ani zaliczenia go do grupy języków indoeuropejskich, czy też – podobnie jak etruskiego – do nie-indoeuropejskich¹⁴.

¹² *Verfassung des Kantons...*, art. 60, 61, 64, 65, 68, 71.

¹³ *Verfassung des Kantons...*, art. 90.

¹⁴ J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 13–14; J. Rageth, *Graubünden: Ur- und Frühgeschichte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; G. Kaenel, *Kelten*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8016.php; R. Liver,

Wśród plemion celtyckich Gryzonii najczęściej wymieniani są Windelikowie, zamieszkujący kraj przedalpejski, między Jeziorem Bodeńskim a rzekami Inn i Dunajem. Zajmowali się głównie rolnictwem i hodowlą, umieli też wytopić metale i sporządzać broń, a stopniowo rozwinęli także handel. W ich języku widoczne są wpływy greckie, etruskie i łacińskie¹⁵.

W 15 r. p.n.e. macierzyste tereny Retów i Windelików podbili i podporządkowali Rzymowi pasierbowie cesarza Augusta – Druzus i Tyberiusz. Na *Tro-paeum Alpium* znajdują się liczne nazwy plemion napotkanych przez nich na tych obszarach, a w rzymskich dokumentach po raz pierwszy pojawia się nazwa podbitych terytoriów – Recja, wymienieni są także Retowie i Windelikowie, prezentowani jako „dzikie hordy rozbójników”. Rzymianie podzielili te obszary na dwie prowincje – Recję i Windelicję, posługując się skróconą nazwą – Prowincja Recja, w której Retowie otrzymali drugą kategorię obywatelstwa. Korzystali z praw cywilnych, bez politycznych, choć z pewnym stopniem autonomii, m.in. mogli posiadać własną milicję. Romanizacja Recji dokonywała się wolniej niż pozostałych części Szwajcarii. Rzymianie wnosili kulturę łacińską, co jednak nie przeszkodziło w przetrwaniu kultury lokalnej, nie tylko w obszarach języka i religii, ale także sztuki i rzemiosła. Na wsiach, zwłaszcza w wyżej położonych dolinach alpejskich, jeszcze przez wieki przetrwały wpływy celtyckie oraz język celtycki, dopóki nie przegrał on ze zwulgaryzowaną łaciną, a następnie z gwarami niemieckimi. Uważa się, iż rzymski podbój Recji był początkiem kształtowania się społeczności Retoromanów oraz języka retoromańskiego. Retoromanie uznawani są za zromanizowanych potomków dawnych Retów oraz Celtów, posługujących się różnymi dialektami języka retoromańskiego¹⁶.

W III w. Dioklecjan podzielił Recję na dwa, zarządzane wspólnie, okręgi administracyjne – *Raetia prima* (ze stolicą w Chur) i *Raetia secunda* (ze stolicą w Augsburgu). Na obszarze *Raetia prima*, prawdopodobnie już od IV w., powstawało biskupstwo Chur, przekształcone następnie w państwo biskupie Chur-recję. Osadnicy rzymscy, kolonizując górskie rejony Recji, wzmacniali gospodarkę rolną kraju. Przyczyną opuszczania przez nich rodzimych terytoriów był narastający od I/II w. napór plemion germańskich, stopniowo zasiedlających obszar Imperium Rzymskiego, w tym także Szwajcarię. Germanie wnieśli wła-

---

Rätoromanisch, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24594.php;
J. Rageth, *Räter*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8019.php;
S. Martin-Kilcher, *Graubünden: Rätien in der Römerzeit*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/d/D7391.php

¹⁵ R. Frei-Stolba, *Vindeliker*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24604.php; R. Liver, *Rätoromanisch*; A. Hirt, *Raetia*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8418.php.

¹⁶ J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 16–18; J. Rageth, *Räter*; G. Kaenel, *Kelten*; A. Collenberg, *Rätien*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D47667.php;
A. Hirt, *Raetia*; S. Martin-Kilcher, *Graubünden: Rätien in der...*; R. Frei-Stolba, *Vindeliker*.

sny język, wierzenia i kulturę, większość z nich jednak szybko asymilowała się z miejscową ludnością oraz ulegała chrystianizacji¹⁷.

Nieuchronnym następstwem kolonizacji Recji stało się spotkanie, w jej odalonych od siebie dolinach, tradycji regionalnych z wpływami zewnętrznymi. Podstawą życia mieszkańców było nadal rolnictwo i hodowla, ale także bogactwa naturalne, wytapianie żelaza, gospodarka leśna i handel z wykorzystaniem dróg przez przełęcze. Miasto Chur, mając korzystne położenie w miejscu krzyżowania się dróg ku przełęczom, ulegało szybkiej rozbudowie, stając się wkrótce prężnym ośrodkiem centralnym. Rozwijało się rzemiosło. W dolinach, zwłaszcza wzdłuż tras tranzytowych ku przełęczom, rozrastały się osady, z zabudowaniami murowanymi, dworami, folwarkami i gospodami¹⁸.

W V w. do doliny Renu dotarła duża liczba Alemanów, z początkiem VI w. Churrecja została włączona do państwa Ostrogotów, a następnie do frankońskiej Austrii, wschodniej części państwa Merowingów, wykorzystujących jej przełęcze do wypraw wojennych przeciw Italii. Wobec słabnącej władzy frankońskiej w VII/VIII w. Churrecja zyskała dużą samodzielność. Rządy sprawował miejscowy ród Zacconów/Viktorydów, skupiając w swych rękach władzę duchowną i świecką. W 765 r. powstało klasyczne regionalne państwo biskupie – Churrecja, obejmujące tereny południowo-wschodniej Szwajcarii, a wśród nich terytorium późniejszego kantonu Gryzonia. Samodzielność skończyła się w VIII w., gdy Karol Wielki utworzył tam feudalne hrabstwo, rozdzielając majątki, oddzielając władzę duchowną od świeckiej i stawiając na czele niemieckojęzycznego hrabiego. W IX w. biskupstwo Chur podporządkowano Moguncji, co sprzyjało germanizacji oraz napływowi niemieckojęzycznych osadników. Włączenie Churrecji w system państwa Karolingów zaowocowało rozkwitem kulturalnym kraju. W tym okresie zanikło jednak kilka regionalnych osobliwości: eleganckie „pismo retyckie” ok. 820 r. wyparł „minuskel” Karolingów, „retycki dokument” zastąpiono niemieckim „dokumentem pieczętowanym” i włoskim „dokumentem notarialnym”. Przetrwowało niewiele świadectw gryzońskich dzieł kultury, tak świeckiej, jak i sakralnej, w postaci – pochodzących z VI–VIII w. – sakralnych malowideł ściennych, mozaiki posadzkowej i sztukaterii oraz pojedynczych śladów świeckich malowideł ściennych i cyklu fresków w Müstair, datowanych na początek IX w.¹⁹

¹⁷ S. Martin-Kilcher, *Graubünden: Rätien in der...*; J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 27; G. Kaenel, *Kelten*; R. Liver, *Rätoromanisch*; A. Hirt, *Raetia*; A. Collenberg, *Rätien*; L. Deplazes, *Churrätien*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8094.php; M. Bundi, *Graubünden: Kolonisation und Landesbau*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php

¹⁸ S. Martin-Kilcher, *Graubünden: Rätien in der...*; W. Meyer, *Graubünden: Gesellschaft, Wirtschaft und Kultur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php

¹⁹ R. Liver, *Rätoromanisch*; L. Deplazes, *Churrätien*; R. Kaiser, *Graubünden: Herrschaft, Politik und Verfassung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; M. Bundi, *Graubünden: Kolonisation....*

Zachowane skąpe źródła historyczne, od czasów Karolingów do późnego średniowiecza, podają, iż w końcu IX w. Churrecja nawiązała kontakty ze Szwabią, a w X w. znalazła się w rękach książąt szwabskich, w formie trzech hrabstw – Górnej Recji, Dolnej Recji i Vinschgau, tracąc na znaczeniu. Jedy- nym bowiem punktem zainteresowania władców Rzeszy były przejścia przez przełęcze alpejskie. Hrabstwa upadły w XII w., wraz z wymarciem rodów rzą- dzących, a w Recji rozpoczęła się ostra rywalizacja o władzę między biskupami i świeckimi panami, która trwała aż do drugiej połowy XIV wieku. XII i XIII w. w Recji to okres masowej wycinki lasów i wzmożone osadnictwo, w czym dużą rolę odgrywali lokalni panowie feudalni i szlachta oraz – przybywający głównie z Niemiec – mnisi i działalność klasztorów. Nie rozwinęło się wiodące centrum o charakterze pałacowo-rycerskim, jednak zachowały się ślady istnienia kultury rycerskiej – oceniane na XII w. pieczęcie i herby oraz świeckie i sakralne ma- lowidła ściennie. Znajomość epiki dworskiej potwierdza przedstawienie dziejów Tristana w malowidłach ściennych w Rhäzüns. Na dworach szlacheckich Recji działali trzej najbardziej znani ówczesni trubadurzy: Heinrich von Frauenberg i Heinrich von Sax oraz dominikanin Eberhard von Sax. Ziemię pod osady otrzymywali zarówno Romanie, jak i koloniści z dolin południowych, do któ- rych dołączali Walserowie, nowi niemieckojęzyczni osadnicy, którzy od XII/XIII w. różnymi drogami przybywali do Recji, osiedlając się w dolinach al- pejskich²⁰.

Walserowie są potomkami grupy Alemanów, którzy ok. 1000 r. wędrowali z macierzystych terytoriów, osiedlając się w szwajcarskim kantonie Wallis, sta- jąc się Wallisami. Z niejasnych powodów grupy Wallisów zaczęły opuszczać tamtejsze osady, kierując się ku Gryzonii i osiedlając się w jej dolinach, gdzie stali się Walserami. Dużą rolę odegrały tu zaproszenia płynące od panów feu- dalnych Recji, chcących wzmocnić swoją pozycję i majątki ziemskie. Walsero- wie osiedlali się przede wszystkim w Rheinwald, na obszarze Tylnego Renu oraz w okolicy Davos, skąd zasiedlali reckie doliny. Pierwotnie otrzymali do zagospodarowania trudne górskie tereny Gryzonii, położone powyżej 1500 m n.p.m., ponieważ pozostałe obszary były już zamieszkane przez rdzennych i za- siedziałyich mieszkańców, głównie Romanów. Zdolność Walserów do przysto- sowania się w nowym miejscu oraz sposób zagospodarowywania kolejnych ob- szarów spowodowały, iż w ciągu setek lat na terenach walserowskich powstały wspólnoty posiadające własny styl budowlany, kulturę rzeczową, technikę pra- cy i charakteryzujące się bogactwem obyczajów. W zamian za osadnictwo Wal- serowie otrzymywali szerokie prawa osadnicze, z możliwością tworzenia gmin,

²⁰ M. Waibel, *Walser*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7950.php; L. Deplazes, *Churrätien*; M. Bundi, *Graubünden: Kolonisation...*; R. Kaiser, *Graubünden: Herrschaft...*; J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii...*, s. 51; R. Liver, *Rätoroma- nisch*; W. Meyer, *Graubünden: Gesellschaft...*; *Eine Völkerwanderung durch die Zentralen Alpen*, www.walserverein-gr.ch.

pełną wolnością osobistą i prawem do dziedziczenia. Nie stali się jednak odrębnym narodem, należeli i nadal należą do ogółu mieszkańców rejonu alpejskiego. Wieloletni prezydent Związkowego Stowarzyszenia Walserów, historyk Georg Jäger uważa, że Walserem lub Walserką jest osoba, która mówi dialektem walserowskim „na wsi i w dolinie” oraz „czuje się subiektywnie Walserem lub Walserką”. Osiedla Walserów nadal są bardzo charakterystyczne dla kultury materialnej tego regionu, choć ich unikalne, dawne, indywidualne gospodarki praktycznie już nie istnieją, zanikły na rzecz bardziej opłacalnych spółdzielni, zachowały się jednak pojedyncze wyjątkowe osady²¹.

W XIII–XVI w., nadal pozostając poza Konfederacją Szwajcarską, Recja była terenem walk o władzę, ziemię i wpływy, między duchownymi i świeckimi panami feudalnymi. Równocześnie następował wzrost aktywności i samodzielności gmin wolnych chłopów oraz kształtowanie się nowych warstw wiodących, broniących swoich praw i terytoriów. Dało to początek zawiązywaniu sojuszy oraz tworzeniu pierwszych struktur państwowych, w czym dużą rolę odegrały dobrze zorganizowane gminy Walserów. System sojuszy reckich gmin zapoczątkowało utworzenie Związku Domu Bożego, kolejnym był Szary Związek, a następnym – Związek Dziesięciu Jurysdykcji, które w drugiej połowie XV w. zintegrowały się, tworząc Wspólnotę Trzech Związków, nazywaną również Państwem Trzech Związków, na które szesnastowieczni humaniści przenieśli pojęcie Recja, obejmującej obszar dawnego hrabstwa górno-retyckiego, z której w XIX w. wyrósł kanton Gryzonia, biorąc swą nazwę od Szarego Związku (*Graubünden*). Każdy z tych sojuszy trzymał się mocno swoich tradycji, co nie przeszkadzało w prowadzeniu wspólnej polityki zagranicznej i obronnej oraz w ustanowieniu konstytucji. Od XVI w. w Recji, mimo zniesienia feudalizmu, zaznaczał się coraz głębszy podział stanowy. Nie istniała żadna centralna władza, choć wiodącą rolę odgrywała warstwa szlachecka. Chłopi nie stanowili jednolitej grupy, różniąc się stanem posiadania i poziomem życia, głębokie podziały istniały także między nimi a nowymi osadnikami. Szlachta zamykała się na warstwy niższe, a do głosu dochodziły rody pochodzenia mieszczańsko-chłopskiego, tworząc nową oligarchiczną elitę, mającą własne kontakty zagraniczne, a przy tym jedynie znaczenie lokalne²².

²¹ *Eine Völkerwanderung...*; M. Waibel, *Walser*; S. Färber, *Graubünden: Gesellschaftliche Entwicklung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; *Waltersiedlung – Walser Haus*, www.walserverein-gr.ch; *Auf der Suche nach einigen Walser „Merkmalen”*, www.walserverein-gr.ch

²² J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 51–52; F. Hitz, *Graubünden: Territorialbildung und kommunale Bewegung im Spätmittelalter*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; M. Bundi, *Graubünden: Kolonisation...*; M. Bundi, *Gotteshausbund*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17154.php; L. Deplazes, *Churrätien*; M. Bundi, *Grauer Bund*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17158.php; M. Bundi, *Zehngerichtenbund*, Historisches Lexikon der Schwe-

Życie mieszkańców Recji tego okresu to głównie starania o zaspokojenie codziennych potrzeb i walka z alpejskimi siłami przyrody. Warunki życia społeczeństwa cechowała prostota i skromność domostw, choć w miastach dał się zauważyć nieco wyższy poziom życia. Od XV w. rozpoczęły się kolejne wewnętrzne migracje Walserów, którzy – prawdopodobnie z powodu zbytniego przeludnienia lub zmiany klimatu – opuszczali wysoko położone doliny, osiedlając się w niższych rejonach, gdzie ponownie szybko asymilowali się z mieszkańcami. Kraj nękany był niepokojami, rabunkami i walkami, z wiodącą rolą szlachty i feudałów²³.

Trudna i skomplikowana sytuacja dotknęła Państwo Trzech Związków w XVII i XVIII w.: wojna trzydziestoletnia, narastanie konfliktów religijnych, powstania chłopskie, pogorszenie klimatu, epidemia dżumy, kryzysy zaopatrzenia w żywność i wreszcie wojna domowa oraz dwukrotna okupacja austriacka i francuska. Problemy te zakończył Napoleon traktatem z 1799 r., włączającym Recję do Republiki Helweckiej, przy sprzeciwie dużej części społeczeństwa. Odpowiedzią Napoleona na rebelie przeciwko przedstawicielom Republiki był Akt Mediacyjny z 1803 r., dzięki któremu Gryzonia, już jako kanton, weszła w skład Konfederacji Szwajcarskiej. Okres ten to także czas nasilonej emigracji mieszkańców oraz wewnętrznych migracji Walserów i Retoromanów, opuszczających dające niskie plony osiedla i przenoszących się w niższe partie Alp. Był to jednak również początek powolnego, stopniowego ekonomicznego rozwoju kantonu²⁴.

Połowa XIX w. to z jednej strony początek rozwoju turystyki, z drugiej zaś – duży problem z nowymi osadnikami i społecznościami wędrownymi, które Gryzonia (podobnie jak i pozostałe kantony Szwajcarii) musiała naturalizować. Wśród nich największą grupę stanowili Jenisze, lud wędrowny uznający się za odrębną gałąź Romów. W przeszłości – domokrażcy, zmuszeni zostali do osiedlania się i przyjmowania obywatelstwa różnych kantonów, gdzie często podlegali prześladowaniom, łącznie z odbieraniem dzieci oraz umieszczaniem ich w ośrodkach wychowawczych i rodzinach zastępczych. Rehabilitacji, odszkodowań i pomocy Jenisze doczekali się dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. Największym i zagrożonym dobrem Jeniszy jest ich język, przekazywany z pokolenia na pokolenie w formie ustnej²⁵.

---

iz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17163.php; M. Waibel, *Walser*; S. Färber, *Graubünden: Gesellschaftliche...*; A. Collenberg, *Rätien*.

²³ J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 67; M. Waibel, *Walser*; W. Meyer, *Graubünden: Gesellschaft...*

²⁴ J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 100, 103–104, 149–150; A. Collenberg, *Rätien*; A. Collenberg, *Graubünden: Politische Geschichte ab 1797*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; P. Bollier, *Graubünden: Bevölkerung und Siedlung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; M. Hilfiker, *Graubünden: Staatliche Aufgaben und Verwaltung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php

²⁵ H. Roth, *Jenische*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8247.php; P. Bollier, *Graubünden: Bevölkerung...*

Jeszcze w połowie XIX w. życie mieszkańców kantonu zdominowane było przez wiejskie normy i wartości. Od połowy stulecia motorem rozwoju Gryzonii stała się turystyka i usługi. Wraz z masową turystyką i zapotrzebowaniem na siłę roboczą Gryzonia z kantonu emigracyjnego stała się imigracyjnym, ściągającym przez kolejne dziesięciolecia tysiące Szwajcarów i obcokrajowców, tworzących nowe zestawienia lokalnych społeczności. Gryzonia, kanton praktycznie pozbawiony przemysłu, stał się (poza stagnacją w okresie obu wojen światowych) regionem nastawionym na turystykę. Położenie geograficzne i historia spowodowały, że w Gryzonii nie ukształtowało się społeczeństwo przemysłowe, ani rolnicze, a w większych centrach usługowych i administracyjnych zanikły tradycyjne więzi kulturowe i językowe, które pozostały jedynie w małych regionach, gdzie przez wieki wrosły w świadomość lokalnych społeczności i do dziś przekazywane są z pokolenia na pokolenie. Stan zagrożenia obudził w mieszkańcach kantonu świadomość konieczności ochrony nie tylko krajobrazu alpejskiego, ale i regionalnej kultury, przede wszystkim języków i bardzo licznych regionalnych gwar, zwłaszcza tych zanikających. Mieszkańcy Gryzonii bowiem, już od późnego średniowiecza, silnie identyfikowali się ze swoją retyką przeszłością, czego dowodem jest podkreślanie narodowej „świadomości Retów” w dziele Ulricha Campella „*Historia Raetica*”, wydanym ok. 1570 r. oraz manifestowanie jej w XIX i XX w., choćby w nazewnictwie regionalnych budowli, np. Kolej Retycka, Retycki Browar Akcyjny, Muzeum Retyckie, czy też czasopisma – „Wolny Ret”²⁶.

Konsekwencją burzliwej historii oraz dużego zróżnicowania kulturowego i językowego, a także przywiązania do tradycji regionu, jest usankcjonowana konstytucyjnie trójjęzyczność Gryzonii. W praktyce jednak jest ona wielojęzycznym kantonem, którego mieszkańcy posługują się jednym lub dwoma językami literackimi oraz wieloma dialektami. W językowym obszarze retoromańskim i niemieckim można mówić o pewnej czterojęzyczności, ponieważ równolegle funkcjonują oficjalny język retoromański – Rumantsch Grischun i retoromański język regionalny, niemiecki język standardowy i regionalny język związkowo-niemiecki oraz włoski z gwarami. W 2006 r. w Gryzonii weszło w życie „Prawo językowe Gryzonii”, którego artykuł 1 gwarantuje wzmocnienie trójjęzyczności kantonu i świadomości wielojęzyczności kantonowej, wspieranie języka włoskiego i retoromańskiego oraz utworzenie Instytutu Wielojęzyczności. Artykuł 2 mówi o używaniu języków urzędowych w instytucjach kantonalnych i sądach oraz o wymianie i współpracy między społecznościami językowymi. Artykuł 3 stanowi, że każda osoba ma prawo zwracać się do kan-

---

²⁶ J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 188–189, 191, 227, 222–223; P. Bollier, *Graubünden: Bevölkerung...*; J. Simonett, *Graubünden: Wirtschaftliche Entwicklung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; J. Simonett, *Graubünden: Gesellschaftlicher Wandel*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; J. Rabeth, *Räter*.

tonalnego urzędu w wybranym przez siebie języku urzędowym, a urzędy odpowiadają w języku, w którym się do nich zwrócono, przy czym w wymianie pism strony używają standardowych form języków, choć osoby posługujące się retoromańskim mogą zwracać się do urzędów także w idiomach. W artykule 11 prawo gwarantuje przekazywanie przez kanton organizacjom językowym (Lia Rumantscha, Agentura da Novitads Rumantscha, Pro Grigioni Italiano) stałych subwencji dla zachowania i wspierania języka retoromańskiego i włoskiego oraz rozwoju kultury tych społeczności, w tym na publikacje naukowe dotyczące języków, idiomów i dialektów, opracowania i tłumaczenia literatury oraz na kursy językowe i tworzenie szkół lub klas dwujęzycznych (art. 12). Artykuł 15 mówi o wspieraniu przez kanton i gminy wymiany uczniów i nauczycieli różnych społeczności językowych, zaś 16 – deleguje gminom prawo do samodzielnego określania swojego języka urzędowego lub kilku języków²⁷.

Język niemiecki Gryzonii, zwany związkowo-niemieckim, wywodzi się z dialektów alemańskich i obejmuje trzy grupy gwar: dialekt churyjskiej doliny Renu, którym często, jako drugim, posługują się Retoromanie oraz – znacznie różniące się od churyjskiego – dialekty Walserów i gwara tyrolsko-bawarska mieszkańców Samnaun. Charakterystyczna dla języka związkowo-niemieckiego wymowa korzeniami sięga okresu, gdy rdzenni Retoromanie stopniowo zaczęli przyjmować język niemiecki. Gwary większości gryzońskich dolin niemieckojęzycznych należą do grupy zachodniej, na co duży wpływ miał język niemiecki wniesiony przez Walserów. Najstarsze zachowane we fragmentach legendy, baśnie i poematy autorstwa śpiewaków dworskich datowane są na późne średniowiecze. Obfitość literatury dialektowej w XIX w. była wyrazem sprzeciwu dla tendencji zorientowanych na literaturę międzynarodową, co miało zagrażać tożsamości zarówno regionalnej i narodowej. Ówczesna literatura retoromańsko- i włoskojęzyczna praktycznie zobowiązana była do tematyki ściśle regionalnej, co miało być wyrazem identyfikacji językowo-kulturowej²⁸.

²⁷ *Verfassung des Kantons...*, art. 3, 18; R. Liver, *Rätoromanisch...*; M. Hilfiker, P. von Cranach, *Graubünden: Verfassungsgeschichte*; O. Clavuot, *Sils im Engadin/Segl*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D1545.php; G. Lüdi, *Mehrsprachigkeit*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24596.php; *Sprachgesetz des Kantons Graubünden*, www.gr-lex.gr.ch/frontend/version/238/pdf_file

²⁸ P. Ott, *Dialekte: Deutschschweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php; S. Sonderegger, *Deutsch*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11194.php; J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, s. 195; *Sprachsituation im Kanton Graubünden*, www.gr.ch/DE/institution/verwaltung/ekud/afk/kfg/dienstleistungen/sprachenfoerderung; A. Collenberg, U. Pfister, *Graubünden: Schriftkulturen und Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; G. Jäger, *Graubünden: Kirche, Kultur und Sprache*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php; Ch. Schmid, *Dialektliteratur: Deutschschweiz, Historisches Lexikon der Schweiz*, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11206.php; M. Gsteiger, *Dialekte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php; M. Gsteiger, *Dialektliteratur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11206.php

Językiem związkowo-włoskim posługują się mieszkańcy gryzońskich dolinnych gmin Misox, Calanca, Bergell, Puschlav i Bivio. Regionalny język mówiony, wzbogacony licznymi dialektami, należy do grupy odmian północno-włoskich i – tak, jak one – różni się od języka standardowego, zawierając zapożyczenia z innych lokalnych gwar oraz z języka francuskiego i niemieckiego. Dialektów nie używa się podczas oficjalnych spotkań, w centrach miast oraz w rozmowach z osobami obcymi. Na niewielkim włoskojęzycznym obszarze Gryzonii do XIX w. nie odnotowano żadnej istotnej regionalnej tradycji literackiej. Od XVI w. zaczęły ukazywać się poezje oraz dzieła historyczne i religijne. W utworach lokalnych autorów wyraźnie jednak zaznaczało się naśladownictwo autorów włoskich. Wraz z włączeniem Gryzonii do Federacji (1803 r.), a następnie ukonstytuowaniem się Federacji (1848 r.) i uznaniem przez nią języka włoskiego za urzędowy, nasiliła się potrzeba podkreślenia własnej tożsamości kulturowej, czego konsekwencją był szybki rozwój włoskojęzycznej literatury, poczynając od politycznej, po historyczną i przyrodniczą²⁹.

Język retoromański, którym posługują się gryzońscy Retoromanie, określanym jest również jako język związkowo-romański. W większej części opiera się on na łacinie, którą rdzenna ludność przejmowała od Rzymian lub zromanizowanych Celtów. Zawiera wiele elementów archaicznych, a także wyraźne wpływy niemieckiego i elementy celtyckie. Na język ten składa się pięć dialektów, zwanych idiomami, będących zarazem pięcioma retoromańskimi językami literackimi: Sursilvan, Sutsilvan, Surmiran, Putèr i Vallader. Najstarsze z historycznego punktu widzenia elementy językowe zawiera Sursilvan, wykazując równocześnie duże wpływy języka niemieckiego, podczas gdy Putèr, Vallader i częściowo Surmiran – wpływy włoskie. W 1982 r. zurychski humanista Heinrich Schmid stworzył jednolity język retoromański – Rumantsch Grischun, który zawiera elementy wszystkich idiomów, a – nadal rozbudowywany – stał się oficjalnym językiem Gryzonii i Federacji w porozumiewaniu się z Retoromanami. Nie został on jednak przyjęty z zachwytem, ze względu na zbyt duże różnice między nim a idiomami, większe niż między samymi idiomami. Pierwotny obszar retoromańskiego został rozdrobniony przez język związkowo-niemiecki i niemiecki język Walserów, co istotnie zmieniło kulturę językową kantonu. Retoromanów cechuje wielojęzyczność, posługują się zarówno retoromańskim, jak

---

²⁹ *Sprachsituation im Kanton Graubünden*; S. Bianconi, *Italianisch*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11196.php; F. Spiess, *Dialekte: Italienische Schweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php; S. Gilardoni, S. Zala, *Svizzera italiana (Region)*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17441.php; L. Deplazes, *Rätoromanische Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24573.php; A. Collenberg, *Bergell*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8064.php; A. Stäuble, *Italienischsprachige Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11203.php; M. Gsteiger, *Dialekte*; M. Gsteiger, *Dialektliteratur*.

i niemieckim, ale także – regionalnym językiem literackim i lokalnym dialektem. W związku z zagrożeniem dla retoromańskiego w 2007 r., po przeprowadzonym referendum, ustanowiono „Prawną ochronę retoromańskości”, ze szczególnym podkreśleniem znaczenia trójjęzyczności kantonu oraz promowania języka retoromańskiego w macierzystych regionach. Gminy, w których 40% mieszkańców posługuje się językiem retoromańskim, uznawane są za gminy jednojęzyczne, a stają się dwujęzyczne, gdy odsetek Retoromanów spadnie poniżej 40% (rząd kantonu proponował ustalić jednojęzyczność na poziomie 50%). W 2010 r., po raz pierwszy Retoromanie otrzymali własny – zawierający ponad trzy tysiące artykułów „Retycki leksykon historyczny”. Wysoka świadomość autonomii poszczególnych dolin utrudniała utworzenie jednolitego retoromańskiego języka literackiego. Wprowadzenie standardowego języka Rumantsch Grischun spowodowało, iż praktycznie cała wcześniejsza literatura retoromańska stała się sama w sobie literaturą dialektową. Za najstarszy tekst pisany w tym języku uznawane są, datowane na późny okres XI w., kazania św. Primin, mające formę retoromańskiego tłumaczenia pomiędzy wersami łacińskimi. Pierwsze teksty w języku retoromańsko-ludowym pojawiły się w początku XVI w., a w kolejnych dziesięcioleciach ukazywały się utwory literackie i pierwsze gramatyki oraz retoromańskie tłumaczenia Biblii, katechizmy i zbiory pieśni, a także poematy polityczne i świeckie sztuki teatralne. W XIX w. nastąpiło odrodzenie języka retoromańskiego, dzięki wprowadzeniu, już nie tłumaczonych z niemieckiego, lecz oryginalnych retoromańskich podręczników szkolnych. XIX/XX w. zaowocował licznymi publikacjami, przede wszystkim pamfletów politycznych, mających obudzić poczucie świadomości retoromańskiej³⁰.

Język niemiecki gryzońskich Walserów niewiele różni się od dialektów niemieckojęzycznego kantonu Wallis. Największe różnice widoczne są w gryzońskich osadach walserowskich otoczonych innymi dialektami niemieckimi. Język ten od 700 lat łączy osiedla Walserów na obszarach alpejskich oraz w pozostałych częściach Szwajcarii i poza jej granicami. Jest on starożytną gwarą górską, wzbogaconą wpływami regionalnymi, głównie pochodzącymi z dialektów włoskich, franko-prowansalskich i retoromańskich. Język Walserów obecnie jest w wielu miejscowościach zagrożony, a nawet zanikający, dlatego Stowarzyszenie Walserów czyni wiele, aby temu zapobiec, rozwijając literaturę, a zwłaszcza opracowania historyczne, dotyczące migracji, życia i języka tej społeczności. Simone Bertchold i Oliver Schallert dokonali wnikliwej analizy

³⁰ *Sprachsituation im Kanton Graubünden*; G. Lüdi, *Mehrsprachigkeit*; S. Sonderegger, *Deutsch*; R. Liver, *Rätoromanisch*; G. Deplazes, *Rätoromanische Literatur*; F. Giger, *Dialekte: Rätoromanische Schweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php; *Rechtlicher Schutz für das Rätoromanische*, 2007, www.news.ch/Rechtlicher+Schutz+für+das+Rätoromanische/278722.detail.htm; *Rätoromanen erhalten Geschichtsllexikon*, 2010, www.news.ch/Rätoromanen+erhalten+Geschichtsllexikon/468867.detail.htm; M. Gsteiger, *Dialekte*; idem, *Dialektliteratur*.

odmian języka walserowskiego, podkreślając, iż dialekty te są najmłodszą, ale zarazem najciekawszą dziedziną w bardzo zróżnicowanym obrazie językowym zamieszkałych przez nich obszarów. Opracowaniom towarzyszą oryginalne nagrania dźwiękowe³¹.

Język gryzońskich Jeniszy, ze słownikiem zawierającym ok. 600 słów podstawowych, jest – z punktu widzenia językowo-historycznego – powiązany z późnośredniowiecznym żargonem złodziejskim. Został on poważnie zagrożony w okresie prześladowań tej społeczności. Obecnie czynione są starania, mające na celu jego odbudowanie, co jest możliwe jedynie dzięki starszym, pamiętającym go generacjom. Społeczność ta nie ma w Gryzonii praw mniejszości, tym niemniej język Jeniszy nauczany jest w szkołach, w ich miejscach zamieszkania³².

O zachowanie i promowanie języków i kultury Gryzonii dbają liczne organizacje i stowarzyszenia pozarządowe.

Najstarszym z nich jest – utworzone w 1885 r. w Chur Towarzystwo Retoromańskie, które stało się organizacją o zasięgu ponadregionalnym. Głównym jego celem jest zbieranie i zabezpieczanie retoromańskiego piśmiennictwa oraz dbałość o język retoromański i przybliżanie społeczeństwu idiomów. Od 1886 r. organem towarzystwa jest pismo „Annals da la SRR”, a od 1939 r. regularnie ukazuje się retoromański idiotikon „Dicziunari Rumantsch Grischun”, którego początki sięgają 1904 r., obecnie pod opieką organizacji językowo-kulturalnej Lia Rumantscha. Silne zaangażowanie Retoromanów w obronę i zachowanie własnego języka i kultury umacniało się od 1913 r., gdy pochodzący z Engadin Peider Lansel ogłosił hasło: „Ni Taglians, ni Tudais-chs! Romantschs vulains restar!” („Ani Włochami, ani Niemcami! Chcemy pozostać Retoromanami!”), podkreślając tym retoromańskie poczucie wartości. Działalność Lia Rumantscha do lat osiemdziesiątych XX w. sprowadzała się przede wszystkim do dbałości o przetrwanie retoromańskiej spuścizny językowej i kulturowej, poprzez upowszechnianie podręczników do nauki języka, gramatyk i słowników. Obecnie, poprzez swą siedzibę w Chur, koordynuje działalność regionalnych komórek, opiekujących się z kolei terenowymi towarzystwami językowymi. Prowadzi również działalność usługową w formie lektoratów i tłumaczeń, zajmuje się także rozpowszechnianiem nośników dźwięku z nagrań w języku retoromańskim oraz opracowaniami naukowymi i poradnikami. Kulturalno-językowa organizacja włoskojęzyczna – Pro Grigioni Italiano, w ramach troski o zachowanie języka i kultury w Gryzonii, organizuje liczne spotkania, konferencje i prezentacje, od 1918 r. wydaje włoskojęzyczne publikacje. Współpracuje również z Lia Rumantscha i ze Stowarzyszeniem Walserów, które – obok festiwali i festynów, warsztatów literackich i językowych, wernisaży książek, spotkań z pisarzami i poetami oraz prezentacji oryginalnych historycznych na-

³¹ S. Sonderegger, *Deutsch; Die Sprache – ein uraltes Walsererbe*, www.walserverein-gr.ch; P. Ott, *Dialekte: Deutschschweiz*.

³² H. Roth, *Jenische*.

grań dźwiękowych dokonywanych z walserowskich gminach – publikuje przewodniki turystyczne oraz nośniki dźwięku z nagraniami gwar. Największym zrealizowanym osiągnięciem organizacji jest projekt turystyczny „Tropami Walserów przez Gryzonię”, odtwarzający historyczne trasy, które przebyli Walserowie, osiedlając się w dolinach kantonu. W formie festynów, wraz z historią, prezentowane jest 700-letnie bogactwo kulturowe Walserów. Współdziałając z pozostałymi organizacjami językowymi, stowarzyszenie działa dla zachowania historycznej różnorodności językowej Gryzonii, czego przykładem może być zainicjowanie badań socjo-językowych, prowadzonych przez sekretarza stowarzyszenia Thomasa Gadnera, pracującego nad zagadnieniem pt. „Funkcjonowanie trójjęzyczności w kantonie Gryzonia”³³.

Związkowa Ochrona Dóbr Narodowych jest założonym w 1905 r. – równocześnie z utworzeniem tej organizacji na szczęblu Federacji – regionalnym stowarzyszeniem, którego działalność skupia się przede wszystkim na ochronie i pielęgnowaniu spuścizny architektonicznej kantonu oraz zachowaniu jego lokalnych krajobrazów miejskich i wiejskich. W zakres jej działań wchodzi wysokie i niskie budownictwo mieszkalne, kościoły i kaplice, obiekty turystyczne, ulice, galerie i mosty, ale także wiejskie zabudowania gospodarcze, szkoły, obiekty przemysłowe, osiedla, jeziora, parki i obszary krajobrazowe. Realizuje w ten sposób przyjęty przed stu laty cel – zachowanie i pielęgnowanie regionalnej kultury budowlanej, pozostawionej przez poprzednie pokolenia i świadczącej o tożsamości kantonu, wraz z wyważonym własnym wkładem w kształtowanie środowiska dla przyszłych pokoleń³⁴.

Bardzo pożyteczną działalność prowadzi – utworzona w 1949 r. – Pro Raetia, koordynująca prace wielu stowarzyszeń regionalnych w Gryzonii i poza nią. Początkowo czynnie włączała się w odbudowę kantonu zaniedbanego po II wojnie światowej, a wraz z poprawą sytuacji gospodarczej, skierowała swoją aktywność ku problemom kultury. Zasadniczym celem Pro Raetia jest obrona regionalnych interesów kantonu oraz reprezentowanie go w kraju i za granicą. Wspiera i promuje wszelkie przedsięwzięcia kulturalne, pomaga w zachowaniu regionalnych dóbr kultury, angażuje się w problemy gospodarcze, zwłaszcza w pomoc dla słabiej rozwiniętych dolin i gmin oraz w ochronę zagrożonych obszarów i krajobrazów. Współuczestniczy w badaniach kulturalno-naukowych, a jednym z najważniejszych problemów staje się utrzymanie tożsamości kultu-

³³ G. Jäger, *Graubünden: Kirche, Kultur...*; A. Collenberg, *Societad Retorumantscha*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24593.php; R. Liver, *Rätoromanisch*; M. Gross, *Lia Rumantscha*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24592.php; G. Deplazes, *Rätoromanische Literatur*; J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii...*, s. 195; S. Zala, *Pro Grigioni Italiano*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D49086.php; *Die Sprache – ein uraltes Walsererbe; Auf der Suche nach...*

³⁴ www.heimatschutz-gr.ch.

rowej regionu, zwłaszcza w zakresie trój- i wielojęzyczności, przy zagrożonym języku retoromańskim i włoskim oraz przy faworyzowanym – angielskim, a ostatnio także francuskim. Istotną rolę – stanowiącej o wyjątkowości i sukcesie Gryzonii – wielojęzyczności, podkreślają podczas corocznych zjazdów przedstawiciele organizacji Pro Grigioni Italiano i Lia Rumantscha, uważając, iż osoby wielojęzyczne zdecydowanie lepiej przyczyniają się do rozwoju regionalnej gospodarki. O swoich działaniach organizacja szeroko informuje opinię publiczną, w wydawanym trzy razy w roku piśmie „Doniesienia” oraz w sprawozdaniach ze zjazdów. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., współdziałając w planowaniu regionalnym, Pro Raetia wspierała tworzenie terenowych stowarzyszeń, mających na celu wielokierunkową pomoc dla małych regionów. Organizacja zajmuje się także problemem zachowania naturalnego środowiska Alp, jako przestrzeni życiowej i kulturowej, do czego drogą jest ukierunkowana gospodarka rolna oraz wyważone wytwarzanie dóbr i usług. W latach siedemdziesiątych XX w. dołączyły do niej dwa inne stowarzyszenia terenowe – Pro Surlej i Pro Grevasalvas, włączając się w przedsięwzięcia mające na celu ochronę wyjątkowego środowiska naturalnego regionu. Pod patronatem Pro Raetia znajdują się także mniejsze lokalne organizacje w małych miejscowościach, takie jak Dom pod Różanym Ogrodem w Grüşch, gminna fundacja Pro Vrin i Towarzystwo – Świetlica Kulturalna Viamala, aktywnie działające dla dobra swych małych regionów³⁵.

Dbalność o zachowanie regionalnych tradycji i dóbr kultury kantonu – poza wymienionymi pozarządowymi – ma w swoich zadaniach wiele instytucji państwowych. W ramach Urzędu Kultury Gryzonii działają komórki, których zadaniem jest poszukiwanie, badanie, ochrona i promocja szeroko pojętych dóbr kultury kantonu. Służba Archeologiczna prowadzi wykopaliska i badania obiektów architektonicznych, mających znaczenie dla historii kantonu oraz podejmuje działania dla zabezpieczenia odnalezionych dóbr i miejsc odkryć. Związkowe Muzeum Sztuki posiada w swych zbiorach około 7 tysięcy dzieł wszystkich gatunków sztuk pięknych, od połowy XVIII w. do współczesności, a jego rozwój i działalność możliwe są dzięki subwencjom kantonalnemu oraz Fundacji Związkowych Zbiorów Sztuki, a także sponsorom i licznym członkom Związkowego Towarzystwa Sztuki. Związkowe Muzeum Przyrodnicze powstało w XIX w. z pojedynczych zbiorów flory i fauny, gromadzonych przez gryzońskich badaczy przyrody, a obecnie prowadzi własną działalność poszukiwawczą i naukową, zaś swoje dokonania prezentuje w publikacjach. Kantonalna Ochrona Pomników zajmuje się związkową kulturą budowlaną, od późnego antyku po współczesność, ze szczególnym naciskiem na dbalność o zachowanie historycznego wyglądu zabudowań i krajobrazu. Wspiera również restaurowanie pomni-

³⁵ A. Collenberg, *Oberengadiner Seen*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D47568.php; O. Clavuot, *Sils im Engadin/Segl*; www.proraetia.ch

ków budownictwa w ich historycznych formach oraz śledzi badania naukowe i dokumentację gryzońskiej kultury budowlanej. Biblioteka Kantonalna Gryzonii, oprócz tradycyjnej działalności, jest centralnym miejscem gromadzenia „retyków” – różnego rodzaju mediów powstających w Gryzonii lub nawiązujących do niej swoją treścią. Zadaniem działu Promocji Kultury i Języków jest wspieranie, również finansowe oraz promocja osiągnięć kulturalnych o istotnym dla kantonu znaczeniu, a także dbałość o zachowane dobra i osiągnięcia związkowej kultury we wszystkich obszarach językowych. Kantonalne Muzeum Retyckie prezentuje, promuje i upowszechnia historię Gryzonii, mając w swych zasobach 100 tys. eksponatów ze wszystkich epok związkowej historii i kultury. Utworzone zostało dzięki inicjatywie Towarzystwa Historycznego Gryzonii, w odpowiedzi na zaistniałe w XIX w. zagrożenie wywędrowania wartościowych dóbr kultury Gryzonii poza granice kantonu. Wobec trudności w utrzymaniu muzeum, towarzystwo przekazało je w ręce kantonu w latach dwudziestych XX w. Archiwum Państwowe jest miejscem gromadzenia wydawanych przez władze kantonu ważnych dokumentów, państwowych aktów, umów i protokołów, ale także planów o istotnym znaczeniu dla ochrony praw i interesów kantonu. W jego zasobach znajdują się również niepaństwowe dokumenty dotyczące historii Gryzonii³⁶.

O zachowanie wielowiekowej spuścizny kulturowej kantonu dbają także instytucje naukowe, wśród których wyróżniają się Instytut Badania Kultury Gryzonii oraz Akademia Retycka. Instytut Badania Kultury Gryzonii stał się samodzielną instytucją naukową w 2000 r., powołaną w miejsce – utworzonego w 1986 r. – Towarzystwa Badania Kultury Gryzonii. Głównymi celami i zadaniami instytutu jest prowadzenie badań naukowych z zakresu kultury regionalnej. Badania prowadzone są według standardów uniwersyteckich, a projekty badawcze dotyczą szerokiego spektrum zagadnień, obejmując architekturę, historię, kulturę, folklor, języki, historię sztuki i archeologię oraz historię i etnologię muzyki. Głównym punktem zainteresowania instytutu jest historia osadnictwa w Gryzonii, łącznie z kulturą budowlaną. W ostatnich latach istotnym polem badań stały się studia socjolingwistyczne dotyczące funkcjonowania trójjęzyczności w kantonie oraz dbałości o języki. W planach instytutu znajdują się monograficzne opracowania dotyczące języków Gryzonii, zwłaszcza języka churyjsko-niemieckiego oraz – dotąd niebadanych – dialektów alemańskich, którymi posługują się osoby mówiące w języku retoromańskim, a ponadto analiza wpływu na języki regionalne masowej turystyki i postępującej alemanizacji Gryzonii. Przedsięwzięcia badawcze oraz wystawy i infrastruktura instytutu subwencionowane są przez Gryzonię i Federację, a także z wpływów od osób trzecich i fundacji. Od 2008 r. instytut jest członkiem Akademii Retyckiej, sku-

³⁶ A.-M. Dubler, *Historische Vereine*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16427.php; *Kantonale Verwaltung Graubünden*, www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung; Bündner Kunstmuseum Chur, www.buendner-kunstmuseum.ch

piającej 20 gryzońskich instytucji naukowych różnych dziedzin. Od 2013 r. instytut współpracuje z Kulturowo-Historycznym Bankiem Danych Gryzonii, a wspólnie ze Związkową Ochroną Dóbr Narodowych wydaje pismo „Miesięcznik Związkowy”, którego początki sięgają 1850 r., gdy gryzońskie elity powołały je do życia, jako pismo ludowe „gospodarki i folkloru”. Akademia Retycka utworzona została w 2006 r. z inicjatywy Martina Allgöwera, który postanowił umożliwić doktorantom z różnych gryzońskich instytucji naukowych promowanie się we własnym ośrodku. Zajmuje się wspieraniem oraz promocją badań naukowych i polityki edukacyjnej w Gryzonii. Jako instytucja nadrzędna skupia instytuty naukowe techniczne, przyrodnicze, społeczne, humanistyczne i medyczne oraz kliniki, urzędy, gminy i członków indywidualnych. Aktywnie wspiera i koordynuje interdyscyplinarną współpracę badawczą oraz prowadzi akcje informacyjne³⁷.

Burzliwa i skomplikowana historia Gryzonii pokazała, jak z – położonego w oddalonych od siebie alpejskich dolinach – rozdrobnionego regionu, pierwotnie zamieszkanego przez plemiona retyckie i celtyckie, powstał prężny kanton, najbardziej wieloetniczny i wielokulturowy wśród pozostałych jednostek administracyjnych Szwajcarii, nie bez racji nazywany „małą Szwajcarią”. Podboje, okupacje i praktycznie stały napływ osadników, reprezentujących różne kultury, nie spowodował podziału społeczeństwa na wyizolowane grupy etniczne i językowe. Wręcz przeciwnie, nowi mieszkańcy szybko asymilowali się z rdzennymi, zachowując przy tym i pielęgnując własne bogactwo kulturowe. Przełomowym okresem dla rozwoju i narastania poczucia tożsamości regionalnej w Gryzonii był wiek XV, gdy rozdrobnione społeczności i gminy rozpoczęły proces zjednoczeniowy, a następnie wiek XIX, gdy – już jako kanton – weszła ona w skład Konfederacji Szwajcarskiej. Efektem tego był szybki rozwój literatury, reprezentującej wszystkie gryzońskie społeczności językowe i dialektowe, przy równoczesnej dbałości o zachowanie i pielęgnowanie własnej kultury materialnej, folkloru i sztuki. Przy dość hermetycznych szwajcarskich kantonach niemiecko- i francuskojęzycznych, w Gryzonii spotkały się kultury, języki i dialekty regionu z napływowymi, tworząc unikalny obraz wielokulturowości i wielojęzyczności, które zostały prawnie usankcjonowane, odpowiednimi zapisami w konstytucjach Szwajcarii i Gryzonii oraz innych aktach prawnych, z podstawowym celem – zachowania tego bogactwa kulturowego i przekazania go kolejnym pokoleniom. Taki cel przyświeca także stowarzyszeniom regionalnym, wspieranym przez władze federalne i władze kantonu. O silnym przywiązaniu Retoromanów do historycznych gwar i idiomów świadczyć może ich początkowa niechęć do „sztucznego” języka Rumantsch Grischun. Przy dominującym obecnie języku niemieckim, poszczególne społeczności językowe i ich stowa-

³⁷ www.bildung-graubuenden.ch; www.academiarætica.ch; <https://kulturforschung.ch>; www.proraetia.ch; www.bildung-graubuenden.ch

rzyszenia czynią wiele, aby zachować dwa języki zagrożone – retoromański i włoski, a także charakterystyczny niemiecki język Walserów, a nawet język Jeniszy. Przy niekorzystnych warunkach do rozwoju przemysłu i rolnictwa – pielęgnowane przez wszystkie społeczności i władze – unikalne alpejskie krajobrazy naturalne, świadectwa kultury materialnej oraz bogaty gryzoński folklor przyciągały i nadal przyciągają turystów z całego świata, przyczyniając się do dalszego rozwoju unikalnego kantonu. Mechanizmy funkcjonujące w Gryzonii, obejmujące kwestie polityczne, kulturalne, etniczne i językowe, są odzwierciedleniem ogólnopaństwowej polityki Konfederacji Szwajcarskiej, polegającej na wypracowaniu mechanizmów współistnienia i współpracy bardzo zróżnicowanych jednostek administracyjnych, dbających przede wszystkim o własne interesy, ale równocześnie mających świadomość konieczności utrzymania silnego państwa, liczącego się na arenie międzynarodowej.

Bibliografia

Akty prawne

Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej, tłum. i wstęp Z. Czeszejko-Sochacki, Wyd. Sejmowe Warszawa 2000.

Sprachgesetz des Kantons Graubünden, 2006, www.gr-ex.gr.ch/frontend/version/238/pdf_file.

Verfassung des Kantons Graubünden, www.verfassungen.de/ch/graubuenden/verf2003.htm.

Opracowania

Altermatt U., *Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie*, Kraków 1998.

Marczewska-Rytko M., *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2001.

Podolak M., *System polityczny Szwajcarii*, [w:] M. Zmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2007.

Pułło A., *Ustroje państw współczesnych*, Warszawa 2006.

Sarnecki P., *Zgromadzenie Federalne parlament Konfederacji Szwajcarskiej*, Warszawa 2003.

Wojtowicz J., *Historia Szwajcarii*, Wrocław 1989.

Zieliński E., *Referendum w Szwajcarii*, [w:] E. Zieliński, I. Bokszczanin, J. Zieliński (red.), *Referendum w państwach Europy*, Warszawa 2003.

Encyklopedie, leksykony

Bianconi S., *Italienisch*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11196.php.

- Bollier P., *Graubünden: Bevölkerung und Siedlung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Bundi M., *Gotteshausbund*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17154.php.
- Bundi M., *Graubünden: Kolonisation und Landesbau*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Bundi M., *Grauer Bund*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17158.php.
- Bundi M., *Zehngerichtenbund*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17163.php.
- Clavuot O., *Sils im Engadin/Segl*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D1545.php.
- Collenberg A., *Rätien*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D47667.php.
- Collenberg A., *Graubünden: Politische Geschichte ab 1797*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Collenberg A., *Bergell*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8064.php.
- Collenberg A., *Oberengadiner Seen*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D47568.php.
- Collenberg A., *Societad Retorumantscha*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24593.php.
- Collenberg A., Pfister U., *Graubünden: Schriftkulturen und Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Deplazes L., *Churrätien*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8094.php.
- Deplazes L., *Retoromanische Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24573.php.
- Dubler A.-M., *Historische Vereine*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16427.php.
- Färber S., *Graubünden: Gesellschaftliche Entwicklung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Frei-Stolba R., *Vindeliker*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24604.php.
- Giger F., *Dialekte: Rätoromanische Schweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php.
- Gilardoni S., Zala S., *Svizzera italiana (Region)*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17442.php.
- Graubünden*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Gross M., *Lia Rumantscha*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24592.php.

- Gsteiger M., *Dialekte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php.
- Gsteiger M., *Dialektliteratur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11206.php.
- Hilfiker M., *Graubünden: Staatliche Aufgaben und Verwaltung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Hilfiker M., *Graubünden: Wirtschaft*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Hilfiker M., von Cranach P., *Graubünden: Verfassungsgeschichte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Hirt A., *Raetia*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8418.php.
- Hitz F., *Graubünden: Territorialbildung und komunale Bewegung im Spätmittelalter*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Jäger G., *Graubünden: Kirche, Kultur und Sprache*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Kaenel G., *Kelten*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8016.php.
- Kaiser R., *Graubünden: Herrschaft, Politik und Verfassung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Liver R., *Rätoromanisch*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24594.php.
- Lüdi G., *Mehrsprachigkeit*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24596.php.
- Martin-Kilcher S., *Graubünden: Rätien in der Römerzeit*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/d/D7391.php.
- Meyer W., *Graubünden: Gesellschaft, Wirtschaft und Kultur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Ott P., *Dialekte: Deutschschweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php.
- Rageth J., *Graubünden: Ur- und Frühgeschichte*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Rageth J., *Räter*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8019.php.
- Roth H., *Jenische*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/8247.php.
- Schmid Ch., *Dialektliteratur: Deutschschweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11206.php.
- Simonett J., *Graubünden: Gesellschaftlicher Wandel*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.

- Simonett J., *Graubünden: Wirtschaftliche Entwicklung*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7391.php.
- Sonderegger S., *Deutsch*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11194.php.
- Spiess F., *Dialekte: Italienische Schweiz*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D24595.php.
- Stäubli A., *Italienischsprachige Literatur*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11203.php.
- Waibel M., *Walser*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D7950.php.
- Zala S., *Pro Grigioni Italiano*, Historisches Lexikon der Schweiz, www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D49086.php.

Źródła internetowe

Auf der Suche nach einigen Walser „Merkmalen”, www.walserverein-gr.ch.

Bündner Kunstmuseum Chur, www.buendner-kunstmuseum.

Die Sprache – ein uraltes Walsererbe, www.walserverein-gr.ch.

Eine Völkerwanderung durch die Zentralen Alpen, www.walserverein-gr.ch.

Kantonale Verwaltung Graubünden, www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung.

Proraetia, www.proraetia.ch.

Rechtlicher Schutz für das Rätoromanische, www.news.ch/Rechtlicher+Schutz+für+das+Rätoromanische/278722.detail.htm.

Rätoromanen erhalten Geschichtslexikon, www.news.ch/Rätoromanen+erhalten+Geschichtslexikon/468867.detail.htm.

Sprachsituation im Kanton Graubünden, www.gr.ch/DE/institution/verwaltung/ekud/afk/kfg/dienstleistungen/sprachenförderung/Seiten/default.aspx.

Walsersiedlung – Walser Haus, www.walserverein-gr.ch.

<https://kulturforschung.ch>.

www.academiaaetica.ch.

www.bildung-graubuenden.

www.heimatschutz-gr.ch.

Graubünden – „little Switzerland”. Political, ethnic and cultural characteristics of the canton

Summary

Composed of 26 cantons and half-cantons, Switzerland is a country divided into very different administrative units. The gradual expansion of central level competence took place with the autonomy of cantons and municipalities, which is guaranteed by the Constitution of the Swiss Confederation. The cantons have their own constitutions and unicameral parliaments, governments and the judiciary, cooperating with the central authority, where there is a bicameral Federal As-

sembly, a government and courts of higher instance. The uniqueness of the Confederation is – from the times of free communes and cantons – a sense of political consciousness of citizens who actively participate in federal and regional instruments of direct democracy, that is, in voting in elections and in optional and obligatory referendums and in folk initiatives, where the sovereign’s voice was and is decisive for legislative processes, also on controversial issues. Graubünden is the most diverse in terms of ethnic, cultural and linguistic canton, which was influenced by its turbulent history. The canton was created from the inhabitants of the alpine valleys and from the incoming settlers representing various European cultures. There are three official languages: German, Italian and Rhaomorian, which was also officially recognized at the federal level. Offices and non-governmental and regional organizations of the Graubünden care about the cultural, ethnic and linguistic heritage, as well as other communities living in the canton. Because of this diversity, the Grisons, not without reason, is called “little Switzerland”.

Keywords: Switzerland, canton, Graubünden – “little Switzerland”, characteristics political, ethnic and cultural.